

והפיכת אדם לבעל-חיים ב'שעיר לעזאזל'.³⁵ ואכן משמשים היסודות הדומים שציינו בשתי הבלדות את שיוכן לתבנית בעלת-ייחוד של הבלדה התנ"כית של ש' שלום. וראוי לבדוק את הקשר ביניהן לבלדות האחרות של המשורר.

שירי התנ"ך שלי (מעיד ש' שלום) ביקשו אפוא בתנ"ך בראש ובראשונה את מה שביקשה שירתי ביקום כולו, את הצד הפלאי, החידתי, התהומי והסודי /.../ ואולם ראיית היקום כפלא הביאה עמה גם את בקשת המשמעות לפלא, ובבקשת המשמעות נתקלה שירתי בעל כורכה באקטואליה, והוא הדין בשירי התנ"ך /.../ האקטואליה ב"שירי התנ"ך" שואפת לקבל מיריעות העבר אותו ראי עומק, המוציא אותה מתוך זמנה עם שהיא נתונה כולה לבעיות הזמן.³⁶

מסתבר, כי השונה המהותי בין בלדות התנ"ך של ש' שלום לבין בלדות הזמן הוא מדומה; אלו הן שתי צורות של התמודדות עם שאלת היסוד של הזמן. בדיקת הבלדה העברית בת-זמננו שערכתי מראה, כי הבלדה התנכית, אפילו במובנה הרחב, שהמקרא מהווה את נושאה העיקרי, או שמצויים בה מוטיבים וחומרים מקראיים, הולכת ונעלמת מהשירה העברית. 'עגלה ערופה' ו'שעיר לעזאזל' הן מגילוייה האחרונים רבי העצמה של הבלדה התנכית, שהיא התבנית הראשונה בהתפתחות ז'אנר זה.

שמואל כץ

גלגולי "מעשה המופתי" מ"אורח נטה ללון" "לשירה"

לאחר עיון בכתבי-היד ששרדו מיצירה אחרת שלו, הרומן אורח נטה ללון, ונכתבו בשנים 1938-1939,¹ מתחורר שאחד האמצעים אותם נקט עגנון בחיבור הרומן שירה,² הוא עיבוד והעברת אפיוזדות מכתבי-יד של סיפור אחד למשנהו, תופעה שעליה נדון להלן. את "מעשה המופתי הירושלמי" הוציא עגנון מכתב-היד לאורח נטה ללון עוד בראשית התהוותו של הרומן - שכן אפיוזדה זו כבר חסרה בהעתקה שבמכוננת כתיבה³ - גנז, אך לא שכח. כמעט עשור שנים אחר-כך העלה המחבר את המעשייה, ריענן וצירף אותה לספר הרביעי של שירה, (531), שהוא החלק האחרון שהחליט המחבר להוסיף ליצירתו ונותר, עד ימינו, על-פי עדותה של אמונה ירון (540), כסקיצה שנועדה להרחבה. גם הסיפור "הרופא וגרושתו", היה בתחילה בפרק באורח נטה ללון, והסיפור "עד עולם",

1 ש"י עגנון, אורח נטה ללון, שוקן, 1971.
2 כל המובאות בסוגריים בגוף המאמר, מתוך שירה, שוקן, 1979.
3 כתבי-היד של יצירה זו מונחים ב"יד עגנון" שליד המכון לכתבי היד שבספרייה הלאומית והאוניברסיטאית. מספרו של כתבי-היד היחיד ששרד בכתבי-ידו של עגנון הוא 1:695, וממנו אני מצטט, כולל המלים שנמחקו על-ידי המחבר, ואלה מובאים כאן באות קטנה בתוך הטקסט. מכתבי-יד זה בפרט הדפיסה מרת אסתר עגנון את הטקסט למהדורה הראשונה של הרומן שיצא בהמשכים בהארץ, למן ה-18 באוקטובר, 1938, ועד ל-7 באפריל, 1939 - וזאת על-פי עדותו של אברהם בנד, במחקרו נוטלוגיה וטינט, אוני' קליפורניה, 1968, עמ' 283, הע' 2 - ואשר מספרו ב"יד עגנון" הוא 1:1. ברור למדי שהסיפור הנדון לא נכלל ב-1:1 ואף לא אבד ממנו, שכן המדפיסה נהגה לסמן בעיפרון אדום בגוף טקסט 1:695 את סופו של כל עמוד שהדפיסה ב-1:1. בחלק זה של כתבי-היד נעדרים כל סימני עיפרון אדום, כלומר עוד קודם שהודפס כתבי-היד בראשונה החליט עגנון להשמיט אפיוזדה זו ממנו, וכן כנראה הורה למדפיסה שתעשה ברצונו להודות בזה ל"יד עגנון", ובפרט למר רפאל ויזר מנהלו, שהרשה לי לעיין בכתבי עגנון והקדיש מזמנו לענות על שאלותי. מימושו של מחקר זה נעשה בחלקו על-ידי הקרן למחקר מטעם אוניברסיטת אינדיאנה, ארה"ב.

35 ראה באינדקס הבין-לאומי של המוטיבים העממיים והבלדיים של תומפסון: E.231 המתחורר כדי לנקום; D.100-D.199 היפוך אדם לבעל-חיים. S. Thompson, Motif-Index of Folk-Literature, Helsinki, 1955-1958.
36 א' הולץ, "ריאיון על שירתו", עמ' מ.

נועד להשתלב בשירה⁴, לא מן הנמנע אפוא שחיפושים נוספים בכתבי ידו של עגנון יעלו קשרים נוספים בין רומנים לסיפורים.

פרשת "המופתי" היתה משובצת במקורה בפרק השלושים וחמש של כתב היד לאורח נטה ללון, המקביל לאותו מספר פרק במהדורת ההמשכים שבהארץ, "סימני אביב" (המשך 77, טור ג' לאחר שורה אחת-עשרה). במהדורת שוקן של 1939 ובאלה שלאחריה, נמצאת האפיוודה שמתוכה הושמט "מעשה המופתי" בפרק השלושה וארבעים (עמודים ש"ז-ש"ח בראשונה, ועמודים 237-242 במהדורה האחרונה).

באפיוודה זו שבכתב היד, מתנער האורח-המספר מהרהוריו אודות מספרן הרב של כתות החסידים, (פרט שעבר עריכה קודם שיצאו לראשונה לאור פרקי הרומן בהארץ):

וכי עכשיו הוא הזמן שנטפל בשאלות כגון אלו. ימי הפסח ממשמשים ובאים ומי יודע מה נעשה שם בארץ ישראל. אפשר שמא מכינים עצמם הרצחנים להתנפל עלינו כאן בבית מדרשנו הישן מובטח לו לאדם שלא ישלטו בו ערביים, אבל חוץ מאותו אדם שיושב לו בבית המדרש כמה מישראל נתונים חס ושלום למשסה ולבזה.

ואם נותרה תימה כלשהי בדבר סיבת בואו ושהייתו הממושכת של האורח בשבוס, והעיקר בבית-המדרש, הרי לפנינו עדות מפורשת שאין עליה עוררין. דהיינו, שבוס ובית-המדרש הישן הינם המקלט שאליהם נס הגיבור מן הפרעות שעברו עליו, על ביתו ובניו בארץ ישראל. ולא יפלא שבראותו את ההרס והחורבן בשבוס ובבתיה, הוא נמלט ממצייאות עכורה זו אל פינת הסתר הקטנה והיחידה שנותרה לו - בית-המדרש הישן. החלטתו הנחושה לשוב לארץ ישראל, מתגבשת בו אפוא עם אבדן כל התקוות הרומנטיות שתלה בהחייאת העבר בשבוס, במיוחד עם נטישתם או מותם של יראי-השם האחרונים שבעיר, ובראשם רבי שלמה ב"ח ורבי חיים.

כשהוא נזכר ברדיפות שבארץ ישראל, צופה האורח בהר שמנגד לבית-המדרש, העומד עדיין בחורפו, ומעלה בעיני רוחו מראה אידיאלי של נוף אביבי, רועה צאן ועדרו בארץ ישראל:

נעצום עינינו לשעה קלה ונטייל לנו במקום אחר שהחמה זורחת שם כל הימים ואילנות מלבליים וכל הארץ מכוסה בציצים ופרחים, וכבשים מהלכים להם בין בית לבית וצמרתם מחמם את לבך. ועל יד הכבשים מהלך לו הרועה. תרמילו על כתפיו וחלילו בפיו. דמומים מהלכים להם עדרים עדרים ומעלים אבק, ופתאום עומד לו כבש וחופר תחתיו בעפר

4 על-פי עדותם של הלל ברזל, סיפורי אהבה, אונ' בראילן, 1975, עמ' 13, 143-144, 146-173; ואמונה ירון בהערתה בשירה, עמ' 542.

ומטיל עצמו בין עשבים ופועה כלפי חברתו והיא באה אצלו, והרועה עומד-עליהם ומחלל בחלילו. (240-241).

נוף שלו ושאנון זה חוזר ומעורר בו את זכר פרעות הערבים, ותוך כך את המעשה במופתי שאת תמציתו ניתן לסכם כהתגברות הרוחנית על בעלי הכוח הגופני, שכן המופתי מובס על-ידי זיכרון מאורע משפיל. ברם, את סיומה של ההזיה הזו, ונחמת פורטא שבה, מזעזעת המציאות העכורה כשמתחוויר לאורח ולבני שבוס מה עלה בגורלו של הנוף, שעקבותיו נעלמו בחורף.

פרשת המופתי בשירה

באורח נטה ללון משובצת פרשת המופתי בין אירועים המטעימים את טלטוליו של האורח בין ארץ ישראל לשבוס, בין הרצוי למצוי ובין שלוה לפורענות. ברומן שירה זוהי המעשייה שנייה משתי מעשיות בענייני יהודים וערבים שמספרת "האחות המוסמכת לודמילה" (529) למנפרד והנריאטה הרבסט⁵. דבריה של האחות עוטים הילה של סמכות סיבתית סבירה, שכן ביקוריה בבתי חולים רבים, והעשירות בסיפורים וידיעות מעין אלו:

על מה היא מספרת ועל מה אינה מספרת. כל ירושלים גלולה ומונחת בפיה, ... מקובל בעולם שמכל באי עולם קרוב הוא הרופא אצל כל אדם, ... ואילו האחות מצויה אצל החולה. בכל עת ובכל זמן ואפילו יותר משיש זמן בזמן, שהחולים ... מתוך כך מרבים שיחה עם האחות ומספרים לה דברים שאפשר לומר שקודם לכן הם לא ידעו עליהם ולא כלום... ונמצאת האחות שומעת הדברים שאין כל אדם זוכה לשמעם. על היהודים אין האחות לודמילה מרבה לספר, ... אבל מספרת על מוסלמים ועל נוצרים, שהרי לגבי החברה היהודית הרי הם סתם שמות, כאותם שבאגדות אלף לילה ולילה וכאותם שבאגדות האחים גרים. ברם מודה היא שאין בה הכשרון לא של שהרודה ולא של האחים גרים, אבל מעלה אחת יש בה שסיפוריה אמיתיים הם, אמיתיים ולא בדויים, אמיתיים בלא שמשן פנטסיה. (530)

הקשר הסיבתי של פרשת האחות לודמילה וסיפוריה אל מכלול עלילת שירה הוא רופף, ומבליט תוך כך את המבנה הטנטאטיבי של היצירה בחלק זה. הופעתה של האחות בסיפור, פעולתה בו וצאתה ממנו אינם מוסיפים לרומן מבחינה

5 בשיחה עם מרת אמונה ירון נתחוויר לי שהמעשייה הראשונה נובעת ממקור מהימן: אמה, אסתר עגנון, אושפזה בבית-החולים בשנות השלושים ושכבה בחדר אחד עם אשת התליין הסודי. אופייה הדוקומנטארי של מעשייה זו מחזקת את ההשערה בדבר אמיתות פרשת המופתי, מה גם שבשירה חוזרת המלה "אמיתיים" שלוש פעמים במשפט אחד כמעין חיזוק לטענת המחבר.

משמעותית ואינם מצדיקים את עצמם. מבחינת העלילה אין לאחות כל תפקיד סיבתי מרחיק-לכת שמעבר למסגרת המצומצמת המוקדשת לה ולסיפוריה, פרט אולי להיותה גורם המעורר חששות בלב הרבסט כי היא עלולה להזכיר את האחות שירה.

שתי הנוסחאות והשוואתן

להלן, בשתי נוסחאותיו השונות, האחת למול השנייה, סיפור המופתי כפי שהוא מופיע בכתב-יד אורח נטה ללון, מספר 1:695 בארכיון "יד עגנון", כנגד צורתו בשירה, עמוד 531. המלים שעליהן מועבר קו בכתב-היד מודפסות כאן באות קטנה.

נוסחת אורח נטה ללון - 1:695

נוסחת שירה (עמ' 531)

1. ולעניין אותו המופתי שנעשה רוצחן של ישראל שמעתי ממנהל הדואר הרוסי בארץ ישראל אדם מסויים מאנשי בילו שבימי אידיהן היה מנהל הדואר הרוסי בארץ ישראל שהיה רגיל להביא למופתי הזקן אביו של מופתי זה דורון לימי אידיהם נפוליון זהב. (25 מ')
 2. פעם אחת כשהיו יושבים מסובים ושותים קהה ואומרים זה לזה דברי חנופה נכנס הבן לחדר עבר המופתי הצעיר ושחה עצמו ונפל לפני האורח על פניו. (20 מ')
 3. סטר לו אביו וגער בו ואמר שרץ היכן וכי זה כל כבודו של החווג'ה? (13 מ')
 4. מיד נפל הרכין עצמו המופתי שבזמנו, שעדיין היה שרץ קטן ונשקו לאורח על ידו. (13 מ')
- והנהג היה האדון סולומיאק בכל שנה בימי חגיגה של המוסלמים שהיה מביא דורון למופתי הזקן אביו של אמין חוסיני המופתי שבימינו, לפי שהאדון סולומיאק בא כחה של רוסיא היה, ועניינים היו לו עם גדולי המוסלמים וכן עם המופתי ואהבה גדולה היתה שרויה ביניהם. (42 מ')
- וכשהיה בא אצל המופתי היה זה מושיבו במושב של כבוד ומכבדו בקהה ובמיני מתיקה ובנגילה כמנהג הישמעאלים. עם שהם משיחים בענייני פוליטיקה נכנס אמין חוסיני והשתחוה לפני האורח. (28 מ')
- גער בו אביו ואמר לו שרץ 'שכמותך למה לא נשקת את ידו של החווג'ה? (14 מ')
- שחה אמין חוסיני לפני האדון סולומיאק ונשק את ידו. (9 מ')

5. כשמת הזקן ונעשה הבן למופתי ונעשה ראש ומצב לישראל נוהג אותו בילוי לצאת ביום של נבי מוסא כשהמופתי רוכב על לימים נעשה הבן תחתיו נעשה הבן מיצר לישראל ומנהו למופתי במקום אביו המת. (10 מ')
 6. וכשמגיע יום של נבי מוסא יוצא המופתי רכוב על סוסו בראש כל החוגגים. יוצא אותו בילוי ועומד ומציץ בו. (19 מ')
 7. מרגיש בו המופתי ומהפך פניו ממנו. (6 מ')
 8. מה עושה הבילוי, חוזר לצד שהפך פניו ומציץ בו. כך היה עושה כל שנה. (14 מ')
- ומעשה פעם אחת הלכה לה האחות לודמילה לעיר העתיקה לראות בתגיגת נבי מוסא ונמצאת עומדת אצל האדון סולומיאק ואמר לה, בואי ואראה לך דבר. רואה את את המופתי כשהוא רוכב על גבי הפרידה הלבנה ופניו כלפי החוגגים, מיד אני מראה לך שיהפוך פניו לצד אחר. בא האדון סולומיאק ובא ועמד כנגדו (51 מ')
- והפך המופתי את פניו לצד אחר. (5 מ')
- חזר האדון סולומיאק ובא ועמד כנגדו וחזר המופתי והפך פניו לצד אחר. כך עשה כמה פעמים. ואמר לה האדון סולומיאק לאחות לודמילה קשה לו לאותו רשע להביט בפני כשהוא יושב בגדולה שכזו. שעדיין זכורה לו נשיקה שנשק את ידי. (39 מ')
- סקירה ראשונה של שתי הנוסחאות מבליטה את שיעור התרחבותו של הסיפור כפי שהוא מופיע בשירה, תופעה אופיינית לאפיזודה שנצטרכה לעיבוד נוסף להגברת משקלה הסיפורי-דרמטי. ברם, על-אף שהסיפור גדל בלמעלה מחמישים אחוז - ממאה ועשרים מלים למאה ותשעים וארבע - נשמר עיקרו כפי שהיה. אבל נסיבות המעשה, פרטי פרטיו ומסגרתו זכו לעריכה ושינויים שעליהם ראוי להתעכב:
- 1 - הרקע האסוציאטיבי לסיפור המופתי בכתב-היד של אורח נטה ללון הוא הרהורי האורח המוגן בבית-המדרש ובעיר מולדתו מפרעות הערבים בארץ ישראל, במצבם הנואש של יהודי הארץ (ודוקא על רקע ימי חג הפסח) העומדים

בסכנת פרעות מתמדת, ואילו בשירה בולט חסרונו של רקע סיבתי להעלתו של סיפור זה דווקא. נדמה שסיפורי התליין והמופתי משובצים באופן יומרני בוטה ברומן בעוד שלאמיתו של דבר, מבחינת נושאייה המיוחדים, הולמת יותר יצירה כשירה את שני הסיפורים הקצרים. שכן נדמה שתפקידה העיקרי של האחות ברומן להיות כלי המעביר ומשמיע את שתי האפיוזודות הללו. על כן לא ייפלא שהפרשה שבה היא מופיעה נראית בעיני הקורא כיחידה מבודדת שתפריה אל היצירה רופפים.

2 - הגורם להעלאת הסיפור בכתב-היד של אורח נטה ללון נובע מאסוציאציה סיבתית שבהרהורי האורח, ואילו בשירה נתבצע שילובו של הסיפור בעלילה באורח פחות משכנע, סיבתי ואולי אף משמעותי. אלא שאין ספק בדבר היות הנושא עצמו מצדיק את איחסונו ביצירה האחרונה יותר מבראשונה.

3 - בסעיף הראשון, כפי שהוא מבודד בהשוואת שתי הנוסחאות לעיל, בולטת התמורה שנתחוללה בזהותו של גיבור הסיפור, שהיה באורח נטה ללון בילוי ומנהל הדואר הרוסי בארץ ישראל, ונעשה בשירה, לבא-כוחה של רוסיא בימי השלטון העותומאני. כמו כן, זוכים הגיבור ובנו של המופתי בשם המזהה אותם, הנותן לקורא אפשרות לקשרם לתקופה מדויקת יותר. אם ניתן לטעון שעילום שמות אלה בנוסח הראשון מפקיע את הסיטואציה ממסגרת מסוימת, המאפשרת בשל כך את הרחבת משמעותו הרעיונית של האירוע, הרי עצם איזכור השמות, ובפרט זה של בן המופתי כאמין חוסייני, שנוגד בשנת 1893, ממקדים את השנים בין נעוריו של הלה עד שהועמד לכהן כמופתי בירושלים בשנת 1921, ועד לפני שהוסט מכהונה זו ב-1937. דבר זה מבסס ביתר תוקף את אופיו ההיסטורי-דוקומנטארי של הרומן כולו, ואף את אמינותו ואמיתותו של סיפור זה.

פרט להרחבת יריעתו העלילתית-האסתטית של הסיפור, הוכנסו בו שינויים מעטים בלבד, המחריפים או ממתנים את זיקת הגיבור למופתי, או המגבירים את שיעור חרפתו של המופתי בפני גיבור הסיפור, המזכיר לזה בעצם קיומו את ההשפלה שנחל מאביו, המופתי לשעבר, בנוכחות היהודי. יוצא ששיבוץ הסיפור בשירה נעשה בשל הדמיון התמאטי של שניהם, אף שעצם סיפוחו הפיסי לרומן טרם בא לידי שלמות מבחינה טכנית-אמנותית.

מדוע הושמט מעשה המופתי מאורח נטה ללון?

סיבת השמטתו של סיפור המופתי מכתב-היד של אורח נטה ללון, אינה מבוססת על אותם שיקולים שלכאורה היו בשורש ההחלטה להפריד ממנו את "הרופא וגרושתו" - וכן את "לבית אבא". "הרופא וגרושתו" הופרד עקב צמצום פרשת קובה מילך, ועקב היותו יחידה עצמאית מבחינה מוטיבית ועלילתית,⁶ אך לא נראה ששיקולים דומים עמדו בדעת המחבר בפרשת המופתי. יש להניח שאופיו של סיפור קצר זה הוא שגרם לגניזתו האירעית, שכן אם נשווה את תוכנו ועיקר

6 וראה הלל ברזל, סיפורי אהבה, לעיל, עמ' 19 ואילך.

עניינו אל הרומן, וסיפורים שכמותו המהווים אפיוזודות בולטות בו, נמצא שהמייחד והמבדיל אותו מהאחרים הוא הזיקה שהוא מגלה לארץ ישראל. שכן למרות האיזכורים על ארץ ישראל והוויית המפורזים ברומן, לא יימצאו בו סיפורים או אפיוזודות סיפוריות משמעותיות בעניין זה - יחידות בעלות עלילה המאזכרות דמויות קונקרטיות, ואילו בסטייה זו עומד הכתוב על אופיים של אישים כגיבור הבילוי והמופתי. ועוד: סיפור זה נבדל מהאפיוזודות שברומן שבהן עולה דיוקנה של ארץ ישראל, בכך שהוא בעל עלילה פנימית הרמטית שיסודותיה ההיסטוריים-דוקומנטאריים עושים רושם של אמת מהמציאות שמחוץ לעלילת הרומן.

שלא כסיפור המופתי, יתר סיפורי ארץ ישראל שבאורח נטה ללון נטולים דיוקנאות ועלילות בולטות. והוא הדין בהבעת זיקתו של האורח לירושלים כתחליף למצוקתו בשבוש (91-93), או, למשל, בהעלאת עניין הפרעות שם, שבעטיין יצאו הוא ומשפחתו לחוץ לארץ (194-195), או תיאור בעל חנות הפירות והירקות שממנו הוא מזמין את התפוזים (197), וכדומה. כלומר, מעשה הבילוי והמופתי מתמקד בארץ ישראל ואין בו זיקה גלויה כלשהי לגולה או למצבו של האורח בשבוש.

שיקול אחר שייתכן ותרם להשמטת פרשה זו מיותס דווקא לאי-ההתאמה שבין נעימת הנצחון פורתא שניצח הבילוי את המופתי לבין אוירת חורבן ביתו של האורח בירושלים האופפת אותו ומעכבת את שיבתו המיידית אליה.

ברם, אל לנו להסיק מכאן שמגמתו המובלעת של המחבר, ואף של המספר, היא השמטת ארץ ישראל מיצירתו. רומן זה מטיל אור על הקוטב הנגדי, דהיינו שבוש, בבחינת כושרו לעמוד כתחליף פיסיו-רוחני סביר לארץ ישראל. תוך אי-העלאת האחרונה באורח בוטה, מוחרף המתח ארץ-ישראל - שבוש, שהרי מתחת לשטח המוטיבי הבולט ביותר של הרומן, זורמת הבשורה המוחלטת שארץ-ישראל הינה הפתרון הבלעדי לאחר פשיטת הרגל הרוחנית-הפיסית שבאה על יהדות הגולה.⁷ וכן טוען אף המספר באומרו ש"מיום שיצאתי מירושלים לא עבר עלי יום שלא הרהרתי בה..." (92), הודעה שהעדות הקונקרטיה לה מתוך הרומן עצמו קלושה ביותר. ברם, היא מעמידה את הקורא על הצד המוטיבי המובלע של היצירה, כולל מקומה של ארץ ישראל בה.

מדוע נוסף מעשה המופתי לשירה?

את הטעם לשילובו של מעשה המופתי ובנו לרומן שירה, נוכל רק להציע כאפשרות, מבלי כל יכולת להסתמך על עדותו של המחבר. ברם, צירופו כאן הוא הרבה יותר טבעי וסיבתי בשל הדמיון החזק שבנושא הסיפור ועיקר מעייניו של

7 וראה, למשל, מאמרי באנגלית: Stephen Katz, "Chewing on Air: Toward a Sensory Interpretation of S.Y. Agnon's 'Oreah Nata Lalun'", *Hebrew Annual Review*, 4 (1980), pp. 93-106.

הרומן. שכן אם בשירה אתה מוצא עדות דוקומנטארית למתח ולאיבה שבין האוכלוסייה היהודית לערבית בירושלים, ובארץ-ישראל בכלל, בשנות השלושים, אף במעשה המופתי הנך מוצא אסמכתא לכך. ולא זאת בלבד אלא שעגנון עומד כאן על סיבה אחת מתוך רבות לגורמים אלה, דהיינו יוהרת המופתי שהוכרה בנעוריו לחלוק כבוד לבילויי. שירה, שפרט להיותו סיפור על הדוקטור מגפרד הרבסט וזיקתו למתחולל סביבותיו, ולאחות שירה בפרט, רצוף עדות דוקומנטארית למתחים החברתיים ששררו בארץ בימים ההם, כלומר שנים אחדות בלבד לאחר שובו של גיבור הרומן אורח נטה ללון לביתו בירושלים. כך מצא לו המעשה במופתי אכסניה נאותה ביצירה ההולמת את עיקר נעימתו ותכולתו.

גילוייה של פרשת המופתי במקורה הראשוני חושפת טפח נוסף בדרכו האמנותית של ש"י עגנון. שיחזור של האפיוודה בשירה מטעימה את מידת החסכוניות שנקט המחבר בסיפורים – ואפילו הם קצרצרים ביותר – שאותם הוליד וטרח להעלות על הכתוב, וכן את כוח זיכרונו וחושו האמנותי להעלות מחדש אפיוודה שהושמטה לפני שנים לא מעטות, לשוב ולרעננה כדי שתשתמש אותו בקונטקסט החדש שלה. מאלפים גם פרטים ופרטים הדוקומנטאריים בשירה, המציינים את אופן ראותו של המחבר את החיים בארץ ישראל בעוד-הו רעמיה של השואה הקרבה נשמעים ופועלים ברקע הסיפור.

חשיפת סיפור זה במקורו הראשוני באה אגב עיון בכתב-יד אחד של עגנון. ומי יודע מה ניתן עוד ללמוד בסוגיית גלגוליה של הסיפורת העגנונית ותמורותיה לו היינו מקדישים יותר ממאמצינו לחקר דקדקני של כל כתביו המונחים כיום בלי שיבואו רבים להפוך בהם. חקר ריבוי האנפין שביצירותיו של סופר זה טרם הגיע למיצויו. ההדגמה שלעיל מטעימה עד כמה אחידה היא יצירתו של עגנון, לא במשמעותה התמאטית-המוטיבית בלבד, אלא אף בצורתה המילולית. כפועל יוצא מתהייה אחר קישורים אלה יוכלו חוקרי הספרות העברית לפלס דרך נוספת שתקרבה אל בית היוצר של אומן זה קרבה אינטימית. שכן לא לשווא שימר עגנון את כתב-היד לסיפוריו כנכס שלא יסולא בפז ודאג שאלה יעברו לידיים נאמנות ויימסרו לדורות שלאחריו.

דב לנדאו

בדיה ומציאות בסיפורי הזו

א. שלושה כיווני פעולה של האמת ביצירה הספרותית

קורצווייל פתח את מאמרו על בעיות היסוד של הספרות העברית בדברים אלה:

כל יצירה נושאת עימה את סימני זמנה היא. יש ועשתה שליחותה כביטוי נאמן למגמות חשובות של תקופתה, אבל אין בכוחה להתנשא מעליה. לאחר זמן קשה להבין מה ביצירה זו כבש לפני עשרות, לפני מאות שנים את לבות הקוראים. יש (מיצירות הספרות) שמהותן האמיתיות כמעט שאינה תלויה בתקופת התהוותן. גם ביצירה שאינה בת חלוף יש ותמצא בה מסימני זמנה, אלא שהללו בחינת טפל הם, מעין קליפה קלה הצופנת בתוכה את גרעינה היקר. ההבדלה בין יצירה חייה שמהותה אינה תלויה בעיקר בגורמים זמניים ארעיים, לבין זו הניזונה בעיקר ממעיינות אכזב של זמן מוגבל היא אחד מתפקידיה הראשיים של החקירה הספרותית.¹

קורצווייל המשיך ופיתח את קביעתו וטען, כי הסיבות הנזכרות מחייבות אותנו בכל תקופה ותקופה לבדוק מחדש ולהעריך שוב את היצירות המקובלות על הציבור ועל המומחים של אותה תקופה, כדי לברר מחדש אלו מהן נשארו רלוונטיות בהווה האקטואלי.

לענייננו נדגיש צד אחר המשתמע אף הוא מדברי קורצווייל. היצירה האמנותית לא זו בלבד שהיא קולטת את סימני זמנה, אלא שלאחר קליטה זו ובגינה, היא גם מגלה סימנים אלה לכל דכפין. ברור אפוא, שיוצר אמן מצליח לעתים לחשוף את מצב גיבורו הפיקטיבי, ודרך מצבו של זה הוא מצליח אף לרמוז למצבו של האדם בתברה הממשית או בעולם הממשי שבו אנו חיים. פעמים

1 ברוך קורצווייל, ספרותנו החדשה המשך או מהפכה, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב, תש"ך, עמוד 11.